

Hegel távolodását a tapasztalat schellingi becsméréstől, és ebben a távolodásban joggal — mondhatjuk: preleninista felvillanással — üdvözi a materializmus felé tett lépést.

A marxizmus behatolásával, hosszas (és mielőbb gondosan feltárando) folyamat során honosul meg a mélyen tudományos Hegel-értékelés.

Hajós József

Töprengés a „magát tudó valóság” hegeli gondolata fölött

Csak az értheti meg Marx Tökéjét, aki megtanulta Hegel filozófiáját. Körülbelül ezt a gondolatot vetette papírra Lenin a század második évtizedében. Bár azóta is sok szó esett e szellemóriásról, mélyebb megértés híján sokszor megelégedünk leegyszerűsítő megállapítások gyűjtögetésével. A közhelyek általában egyoldalúak, és ha igazak is, veszélyesek, mivel holtvágányra tolhatják a gondolkodást. Ilyen közhely többek között az is, miszerint Hegel a reális társadalmi folyamatokat feloldotta a szellemi mozgásban, ezért nem érthette meg a társadalmi jelenségek legbensőbb természetét, a társadalmi fejlődés igazi okait. Vagy a még ismertebb megállapítás: az „eszme objektív”, íme, a hegeli idealista hipotézis.

A hipotézis kétségtelenül idealista, mint ahogy az objektív szellem fogalmát is joggal bírálja a materializmus. Am minél többet böngészem Hegelt, annál inkább rádöbbenek, hogy nemcsak őt — a német idealistát —, hanem a német materialista Marx Hegel-bírálatát sem értettem meg a maga igazi jelentésében és mélységében. A „megtartva tagadást” sem, a Hegeltől „ellessett” kritikai fegyvert, amit elsősorban a Mester korszakalkotó gondolatépítményén próbált ki. Marx tükrében meg kell már végre értenünk a „talpán álló” Hegelt is. Nem könnyű, de lehetséges feladat.

Hegelt ugyanis nemcsak az jellemezte, hogy a szellem absztrakcióiban oldotta fel a valóságos folyamatokat, hanem az elvont megfogalmazásokban igazságok, a filozófiai spekulációkon is túlmutató helyes megállapítások rejlenek. Ugyancsak Lenin jegyezte meg, hogy az idealista Hegel jutott legközelebb a történelem dialektikus materialista értelmezéséhez. Amikor felidézem a lenini gondolatot, érdekes módon nem a nagy Mű — a Logika —, hanem a Fenomenológia és a Jogbölcsélet szerzője jut eszembe és az ezekben többször is visszatérő megfogalmazás, amelyet egyetlenegy tanítvány, Marx vett észre és értékesített: a tulajdon látszat szerint csak a szükségletek kielégítésének eszköze, lényegében cél is, a szabadság első létezése. Viszony és tevékenység eredménye. E tevékenység jellemzője, hogy az emberek a dolgokba helyezik képességeiket és akarataikat. Mi ez, ha nem a *munka* — az alapvető emberi tevékenység — megfogalmazása. A szabadság első tételezése, a cselekvés lehetőségeinek legáltalánosabb körvonalai a dolgok és a tudás viszonyából bontakoznak ki, mindkettő törvényszerűségeitől meghatározottak. Így sejteti Hegel, hogy e törvényszerűségek alapján az emberi tevékenység megteremti mester-séges környezetét, sajátos „természetét” — társadalmi létezését.

Marx szerint a társadalmi folyamat integráns része a szellemi tevékenység. A valóság szellemi elsajátításának (Aneignung) formái nem a magát akaratként megvalósító eszme tulajdonságai, ahogy Hegel feltételezte. A materialista társadalomfelfogás a szellemi élet formákra bomlását a gyakorlat gazdagodásával és a gyakorlat folyamán csiszolódó emberi képességek sokasodásával és mélyülésével magyarázza. A társadalmi tudat elemzése nem merülhet ki csupán az eszmék genezisének — különben elhatároló jellegű — tisztázásával. Hegel, akárcsak Marx — de fordítva is mondhatnám: Marx, akárcsak Hegel — *a társadalom szellemi életét nemcsak tükrözésként, hanem sajátos tevékenységi formák összességeként vizsgálta.* Ezek a tevékenységi formák a különbözőképpen értelmezett valóság szellemi elsajátításának objektív keretei. A személyes én — az egyén — sajátos gondolkodás és szellemi tevékenysége csak ezekkel az objektivizált szellemi képződményekkel összefüggésben értelmes. Belőlük táplálkozva és közvetítésükkel az egyes tevékenység általános tartalmat és konkrét történetiséget nyer, közvetve vagy közvetlenül belép a történelembe. Hegel értette meg és fejezte ki legtökéletesebben azt — a számunkra döntő — gondolatot, hogy *a szellemi élet vonatkozásában is az ember társadalmi élete egyéni tevékenysége fölött áll és meghatározza azt.*

Az objektív képződményként funkcionáló tudatformák önállósága Hegelnél sem abszolút. Lényegüket az elsődlegesként felfogott „szubsztancia“ és a „tudás“ törvényei határozzák meg, sőt, saját történetük logosának is alávetettek. A művészet, jog, erkölcs stb. minden korszakban magába olvasztja saját történetét is, de úgy, hogy korábbi állapotainál gazdagabb változatot hoz létre. A tárgyakban s tárgyukhoz való viszonyukban különböző formák növekvő mértékben aknázzák ki saját koruk lehetőségeit és értékesítik történeti előzményeiket.

*

Már említettem, hogy az objektív eszme Hegel idealista gondolatkonstrukciónak eleme. Paradoxális, de éppen ez a fogalom *valóságos* összefüggésekre irányította a filozófiai gondolkodás figyelmét. Már ki is emeltem néhány ilyen összefüggést. A tudat formákra bomlása — ahogy a szellem elemzi magát, megkülönbözteti mozzanatait és időzik egyeseknél — a társadalmi fejlődés szükségszerű velejárója. De a valóság szellemi elsajátításának formái csak látszat szerint elszigeteltek. A „lelkiismeretes“ tudat felismeri mozzanat-jellegét. A társadalom szellemi életének mozzanatai sajátos minőségi jegyek alapján elhatárolódnak és elhatárolhatóak, mindazonáltal *nem elszigetelten, hanem együttesen, egymással kölcsönhatásban és átszínéződve elégítik ki a korszak szellemi igényeit.* A Jogbölcseletben Hegel az elvont jog, morál és erkölcsiség szféráját jellemezve, nagy gondot fordít a lényegbeli eltérések leírására, a minőségi jegyek szétválasztására. De legalább olyan gondal elemzi a finom áttételeket, a különbségekben rejlő azonosságokat. A Fenomenológiában a műveltség birodalmát, a hit világát és a lényeg birodalmát szintén nem választja el szigorú demarkációs vonallal.

A formákra bomlott szellemi élet egysége termékeny gondolat, bár Hegel idealista hipotézisét próbálja ezzel alátámasztani. Az objektív szellem — a tudat, amelynek esze van — az emberek közvetítésével a társadalmi közegben megnyilvánuló eszme. Mozzanatainak egységét a lehetőségeiben gazdag és a fejlődésben lehetőségeit megvalósító abszolút szellem biztosítja. Ám a hegeli idealizmus bírálata nem takarhatja el a spekulációkban fogant igazságokat.

Az a feltevés is igaz, hogy a társadalmi tudat formái megkülönböztetett alakjukban és szellemi életté ötvöződt dialektikus egységükben minden korszak nemze-

dékei számára „tárgyi léttel bíró valóságként“ adottak, magán-való-létként funkcionálnak. Vagyis a hegeli felfogásban a társadalmi tudás nemcsak az emberek fejében felhalmozott gondolatok és érzületek összessége. A szubjektummal — egyénnel, néppel, egyéniséggel — kölcsönhatásban formálódó és a szubjektumban is kifejezésre jutó *objektív képződmények* (szociológiai-ontológiai tények) ezek. A múltba gyökerezve meghatározzák a jelen szellemi tevékenységét, s e tevékenység eredményei leválnak a szubjektumról, objektívalódnak és a jövő felé mutatnak.

Az erkölcs leírása, az *erkölcsiség* és *erkölcsösség* dialektikájának feltárása az egyik bizonyítéka annak, hogy Hegel megértette a társadalmi jelenségek természetét, sőt, Marxot és Lenint kivéve, a poszthegeélianus materialisták sem haladták meg ebben a kérdésben.

Az erkölcs a „magát tudó valóság is“, jelenti ki a Fenomenológia szerzője. Hallatlanul elvont megfogalmazás. De ha nyomon követjük az erkölcsi szféra mozzanatokra bontását, a mozzanatok összefüggését és mozgását, úgy a hegeli absztrakció más oldaláról is láttatja magát; kibontakoznak az erkölcsi jelenség legáltalánosabb összetevői és jellemzői.

Felfogása elsősorban a kantianizmussal szemben kihegyezett. A szubjektum azonosítása az egyénnel Hegel számára nem értelmes. Őt elsősorban a történelmi szubjektum érdekli, és az egyén csak ebben a szélesebb történelmi perspektívában válik vizsgálódása tárgyává. Hegel bírálói közül sokan szemére vetették, hogy rendszeréből kiejtette az élő egyént. Tény, hogy a filozófiai antropológia egy cseppet sem vonzotta. Mégis sokat tudhatunk meg írásából a történelemben formálódó konkrét ember problematikájáról. E kérdésben sokszor lényegesebb következtetésekre jutott, mint az egyoldalúan szubjektivistá szemléletek.

Az erkölcs sem az egyénekbe zárt szubjektív érzület, egyéni magatartás vagy öncélú példamutatás. Az ember léte mindig másokért való léte is. Tehát az erkölcs nem zárkozhat az egyén világába. A „széplélek“ erkölcsje a látszatok ellenére is alja-tudat. Az erkölcs viszony, a reális viszonyok egyik mozzanata. És cselekvés — mert az ember megjelenésével minden viszony a tevékenységben mint a mozgás sajátos formájában alakul ki és rögződik. Az ember bármely tette következményekkel jár. De csak az akaratlagos cselekedetek és ezek következményei értékelhetők erkölcsileg. A *morál* (erkölcsiség) az akarat megnyilvánulása. Ebben hasonlít az elvont joghoz. A morál szabadságra való vonatkozása viszont mélyebb és sokoldalúbb, mivel a jótól eltérően a lehetőségek közötti választás tere tágabb, és mindig a *belső elhatározásból fakad*. Ennyiben Hegel igazat is ad szubjektív idealista elődeinek. De meg is haladja őket. Bár a morál szférájában az ember belső lényegében önmagát is meghatározza, létrehozza a jó és rossz szubjektív alakját, ugyanakkor önmeghatározásával ki is lép az egyedi szférájából. Az elhatározás ugyanis csak látszat szerint tisztán szubjektív, mert az ember nem belső tulajdonságai, hanem a rajta kívül álló világ lehetőségei között választ. A világ, amely magában foglalja és meghatározza az egyént, mindig az adott társadalom, amely a történelmi fejlődés adott szakaszát fejezi ki. Az egyéni tett csak akkor válhat erkölcsileg értékelhető cselekedetté, véletlenszerűből szükségszerű tevékenységgé, ha viszonya van önmagához, ugyanakkor *másokhoz* és mások tevékenységéhez.

A másik ember Hegel felfogásában nemcsak egyedi ember, hanem történelmi szubjektum, amely az emberek történelmileg meghatározott valóságos integrációiban testesül meg: a családban, a családok sokaságában, a „polgári társadalomban“

és a népben, amely legtökéletesebb formáját, Hegel szerint, az államiságban találja meg.

A társadalmilag értékes döntések modellje, a *követelményrendszer*, nem az egyes egyén, hanem a történelmi szubjektum és társadalmi valóság viszonyából bontakozik ki. Ehhez igazodik az egyén cselekvése. A morál — az *erkölcsiség* — a belső elhatározás és szándék, a jó és rossz egyes emberben megvalósuló szubjektív alakja. Az *erkölcsösség* a társadalom valóságos erkölce, ebből fakad és ismét ebben oldódik fel az egyes egyének moralitása, erkölcsileg minősíthető magatartása és tevékenysége. Az erkölcs e kettőnek — az erkölcsiségnek és erkölcsösségnek — dialektikus ötvözete. Általános és egyes, szubjektív és objektív. Az adott körülményektől függ mindig, hogy az összefüggés melyik tényezője hangsúlyozott. Hegel erkölcs-fogalma tehát minden egyoldalú felfogást elutasít, éppúgy kizárja a szubjektivizmust mint az erkölcs pozitivistá értelmzését.

Az embernek ismernie kell cselekedeteinek általános minőségét, erkölcsi értékét. Az erkölcsi tudás e minősítés mércéje. Az egyes egyén erkölcsi okossága a társadalom erkölcsi tudatától meghatározott. Ez utóbbi nemcsak óhaj, nem is állapotjelző, hanem magatartást szabályozó és cselekvésre ösztönző tényező. Az *erkölcsi tudat reflexió és a reflexió megszüntetése*, mert a megismerő és cselekvést szabályozó funkciók egysége.

Az erkölcs magát tudó valósággá az öntudatban formálódik. Nem az egyén, hanem az egyéniség világa ez. Az egyéniségnek tudatos viszonya van saját moralitásával és a társadalmi közeg kitermelte erkölcsiséghez. Az öntudatban egyesíti az általános lényegét és az egyénített valóságot. Ezt amazzá emeli, s erkölcsösen cselekszik, az általánost „lefokozza” egyénített valósággá, és megvalósítja a célt, létrehozza személyes énjé s a szükségszerűség egységét mint az *ő művét* és ezzel mint valóságot. Mert az eredmény objektíválódott formájában újra visszatér a társadalmi közegbe, a szubsztancia elemévé válik.

Mi tehát az erkölcs a hegeli felfogásban? Valóság vagy a szubjektum megnyilvánulása, megismerés vagy magatartást szabályozó normák, törvények összessége, társadalmi tevékenységi forma vagy egyéni cselekvésben megnyilvánuló mozzanat? Egyik sem, hanem mindezek törvényszerű együttese.

Íme, a spekulációkból kibontakozó igazságok egyike. Még csak annyit, hogy a racionalizmus monumentális képviselője az erkölcsi kérdéskör tisztázásánál is mesterien használja fel az emberi gondolkodás minden eszközét. Stílusa mérték-tartó és lényegretörően szűkszavú. A száraz megfogalmazásokat mégis átfűti a szenvedély, az alkotás és a téma szenvedélyes szeretete. Ahogy az egyest általánossá emeli, majd újra egyesre bontja, a hangszerén tökéletesen játszó művészt juttatja eszembe. A dallam minden változatát kipróbálja, hogy újra megtisztítva és még diadalmasabban hozza vissza a főtémát. A megszenvedett gondolat — alkotás, a megértett gondolat — az alkotás újraélése. Állítom, hogy a műélvezet nem zárkózott a művészetek világába. Erre oktat bennünket majdnem kétszáz éve az állig begombolkozott tudós-professor Hegel.

Szegő Katalin